

היסטוריה של הספרות

איתמר אבן-זהר

הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי

תוכן המאמר: 0. הקדמה. 1. מבוא: המיבנה של הספרות העברית בתקופות שקדמו לתקופה הישראלית החדשה. 1.1. רב-טריטוריאליזם. 1.2. קיום בתוך רב-מערכת מדומה. 2. ממתן קיימת ספרות עברית ישראלית? 3. האיננונטאר של הספרות העברית הישראלית וניתוחו ההיסטורי. 3.1. הספרות הקאנונית המקורית למבוגרים. 3.2. הספרות הלא-קאנונית למבוגרים. 3.3. הספרות לילדים (קאנונית ולא-קאנונית). 3.4. הספרות המתורגמת (קאנונית ולא-קאנונית). 3.5. היחסים בין המערכות הספרותיות השונות. 4. האספקטים ההיסטוריים בחתך עקרוני. 4.1. התפתחות הז'אנרים. 4.2. תחומי מגע והזרמים הספרותיים. 4.3. אספקטים סוציו-ספרותיים בקיום ההיסטורי. 4.4. הנחות סיכום על ההתפתחות בדיאכרוניה. 5. רשימה ביבליוגרפית מצומצמת.

0. הקדמה

מאמר זה הוא סיכום תמציתי של מסקנות שהושגו בעבודת הכנה לסידרת פרויקטים מחקריים, שתכליתם להגיע לידע אדוקואטי על ההיסטוריה של הספרות העברית הישראלית.¹ ב"היסטוריה של ספרות" הכוונה לניסיון להגשים הלכה למעשה את הדרישות של הפואטיקה ההיסטורית, כפי שהתחילה להתגבש במדע הספרות בעבודות של הפורמאליסטים הרוסיים ושל הסטרוקטוראליסטים של פראג, בתוספת ההישגים הלא מבוטלים בתחומים רלבאנטיים אחדים (סוציולוגיה של הספרות, אנתרופולוגיה של התרבות). אין המאמר יכול לתת סקירה של עבודות אלה וגם לא להרצות את הנחות היסוד של הפואטיקה ההיסטורית התיאורטית או לנסח מודל אופראטיבי מפורש לפואטיקה היסטורית תיאורית (היסטוריוגרפיה ספרותית). בכל זאת אָמנה בקצרה את מה שנראה לי כעיקר:

א. ההנחה שהספרות היא רב-מערכת, ומערכותיה הבולטות ביותר הן ספרות "קאנונית" ו"לא-קאנונית". ברב-מערכת זו משתתפת גם הספרות המקורית וגם הספרות המתורגמת. רק ראיית יחסי הגומלין בין כל המערכות הספרותיות האלה מאפשרת הבנה משיעיה רצון של התופעות ההיסטוריות.

¹ טיוטה ראשונה של חלק מהמאמר נכתבה בקיץ 1972 ביוזמתו של ידידי אהרן אמיר, ופורסמה אחרי כן (בקיצור רים רבים ובתוספות אינפורמאטיביות לקורא הזר) בצר-פתית (ראה [13]). הטיוטה נקראה על ידי חברי פרופ' בנימין הרושובסקי וד"ר יוסף האפרתי, שהעירו לי הערות חשובות ותיקנו ליקויים רבים, ועל כך ישאו תודה. כן הובאה הטיוטה לדיון בפגישה של סמינאריון הסגל של החוג לתורת הספרות הכללית באוניברסיטת תל-אביב, וחובה נעימה היא לי להודות לכל המשתתפים שהסבו את תשומת ליבי לצדדים שונים של הנושא.

ב. ההיסטוריה של הספרות מטפלת גם בסינכרוניה וגם בדיאכרוניה. בחתך הסינכרוני מבררת ההיסטוריה של הספרות יחסים בין "מרכז" ל"שוליים" ברב-מערכת הספרותית, וכן יחסים בין המערכת הזאת למערכות חוץ-ספרותיות: חברה, כלכלה, תרבות. בחתך הדיאכרוני מוצגות אותן השאלות בתוספות ממד ההשתנות של היחסים האלה, כגון עלייתן וירידתן של נורמות ספרותיות. ג. נוסף לבירור מיבנה הרב-מערכת הספרותית בסינכרוניה ובדיאכרוניה מבררת ההיסטוריה של הספרות גם את היחסים בין ספרות שונות, כלומר עוסקת במה שמכונה "מגע בין ספרותיות" (או במונח הלא מוצלח "ספרות השוואתית"), ובין השאר במצבים המיוחדים של רב-מערכות ספרותיות המשולבות זו בזו על ידי חדירה הדדית או הדדית (דוגמאות להלן, סעיף 1). מכיוון שהמאמר מבוסס אפוא הן על תיאוריה של ההיסטוריה של הספרות והן על ניסיון להגביע ממנו מודל אופראטיבי, ממילא נמצא שהוא מציג לפחות מודל חלקי להיסטוריוגרפיה ספרותית מעשית. מודל זה נראה לי כנושא עיקרי של המאמר לא פחות מהתזות הספציפיות המוצגות בו על הספרות העברית, וכל טיפול בנושא חייב להסתמך לא רק על ביקורת התזות האלה, אלא גם על ביקורת המודל. כאמור, סידרת הפרויקטים, שאני מקווה שיתממשו במשך הזמן, תוכל לתקן גם את המודל וגם את התזות הספציפיות; אבל נחוץ להכ-שיר את הקרקע להתחלה של מחקר מדעי.²

² על עניינים של היסטוריוסופיה של הספרות (פואטיקה היסטורית תיאורטית ותיאורית; מודלים אופראטיביים של היסטוריוגרפיה) הרלבאנטיים למאמר זה ראה בין השאר: הגדרות תחומים אצל הרושובסקי [4]; סקירה קצרה בעב-רית אצל מרגולין [6] וביבליוגרפיה שם; הערות על

שוניות. המצב האחרון איפיון את ההיסטוריה, התרבות והספרות של הקבוצה המוגדרת כעם היהודי במשך דורות רבים. הספרות שנוצרה על ידי הקבוצה במקומותיה השונים הוכרה על ידי כולה, אבל בסלקציה מסוימת: ספרות יפה (לפחות מתקופת ספרד ואילך) הוכרה רק אם נכתבה עברית (בז'אנרים מסוימים, למשל ליטורגיים, הותרה גם הארמית); ספרות מסוגים אחרים (מחשבה, מוסר) שנכתבה בשפות אחרות — חלקה הוכר וחלקה לא הוכר, ואין כאן המקום לברר מדוע. אבל כל הספרות היפה שנוצרה ו/או נפוצה בין היהודים בטרטוריות השונות בשפות היהודיות שאינן עברית לא הוכרה ורק מיעוטה נשתמר: ספרות בלהגים ערביים, בספרדית או בטאטית לא הוכרה ב"אוצר המשותף";⁴ גם גורלה של הספרות בידיש עשוי היה להיות דומה אילולא סיבות היסטוריות שהעניקו לידיש מעמד מיוחד, ואיפשרו לספרות בלשון זו להיעשות ספרות נפרדת ועצמאית לגמרי.

למרות המרחקים הגיאוגרפיים נפוץ חלק גדול מה-ספרות העברית על פני שטחים גדולים ורחוקים ממ-קומות מוצאה. עד כמה בדיוק ראוי עוד לחקור; אבל מה שחשוב לציין הוא, שהטרטוריות השונות החליפו זו את זו בדיאכרוניה, כפי שכבר הבהירו שמעון הלקין [3] ואחרים. כי בעוד שהיחסים הדיאכרוניים של מרכז ושוליים בספרויות חד-טרטוריאליות מתקיימים רק בזמן ("תקופה" מומרת ב"תקופה" אחרת), הרי בספרות העברית התקיימו יחסים אלה גם במקום וגם בזמן: ספרד החליפה את ארץ-ישראל, איטליה-הולנד החליפו את ספרד, גרמניה-אוסטריה החליפו את איטליה-הולנד, ורוסיה-פולין החליפו את גרמניה-אוסטריה. כל מעבר

אחד למשנהו. הספרות השווייצרית בשפה הגרמנית, למשל, מאומצת בעיקרו של דבר על ידי "הספרות הגרמנית", וכך גם הספרות השווייצרית בצרפתית ברובה הגדול. לעומת זאת, סופרים לוקסמבורגיים ובלגיים בצרפתית נשארים לא אחת בשוליים של "הספרות הצרפתית", ועוד יש לברר מה היחסים המדויקים בין הספרויות השונות בטרטוריות אלה. בבלגיה הפלמית יש היום נטייה חזקה להשתלב לגמרי בלשון ובספרות ההולנדית, עד כדי כך שאפילו הכתיב של הלשון הפלמית הותאם לכתיב ההולנדי. האוקראינית (ראה וקסלר [5]) שואפת לעצמאות, אבל אין לנתקה מהספרות הרוסית.

רק באחרונה, מתוך עניין פולקלוריסטי ולאומי לשמר מסורות יהודיות ההולכות ואבודות לנגד עינינו ממש, הוחל באיסוף ובשימור של חומר ספרותי מעדות ישראל השונות, אם גם לא מכולן. מסיבות אלה (שעליהן נוס-פת נוסטאלגיה) חזר בארץ גם העניין בידיש ובספרותה, לרבות התקופה העצמאית של ספרות זו. אבל ספק אם האינסוף והעניין יכולים להעניק לספרויות אלה סטאטוס של "אוצר משותף" אם לא יתורגם לעברית, וכזה לא חל אפוא שינוי לעומת המצב שהיה רגיל בהיסטוריה של התרבות היהודית.

1. מבוא: המיכנה של הספרות העברית בתקופות שקדמו לתקופה הישראלית החדשה
עד התקופה הישראלית "החדשה" (ראה להלן, 2.) אפשר לציין שני סימני היכר מרכזיים לספרות העברית: (1) רב-טרטוריאליות; (2) קיום כרב-מערכת מדומה, הן לשונית והן ספרותית. עניין (2) הוא פועל-יוצא ישיר מעניין (1). נדון בקצרה בשני העניינים.

1.1. רב-טרטוריאליות

ספרות, כתרבות לשונית, מתקיימת בהכרח בטרטוריה מוגדרת וקשורה לקבוצת אנשים בטרטוריה זו. זוהי, כמובן, הכללה שאינה מביאה בחשבון את הניגודים, העשויים להיות גדולים, בין תת-קבוצות (למשל מעמד בינוני לעומת מעמד פועלים; חברה דתית לעומת חילונית), אבל לא אטפל בשאלה זו כאן. אם יש לקבוצה לשון משותפת והיא חיה באותם תנאים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, הספרות הנוצרת על ידי חבריה מתאפשרת ומותנית על ידי השיתוף הזה והתנאים האלה. מצב כזה של קיום הספרות נחשב למצב "הגורמאלי" בתודעה התר-בותית (ובעקבותיה גם במחקר), ועל כן לא הוסבה תשומת לב רבה גם למצבים אחרים; למשל, התופעות הרבגוניות הנוצרות כשמסגרת טריטוריאלית אחת (מד-נית) מכילה כמה קבוצות שונות, במרוכז או במפוזר, ונושאת תרבויות לשוניות שונות, קרובות או רחוקות (כגון ביוגוסלאביה, שווייץ או אוקראינה);⁵ או כש-קבוצה המוגדרת כאחת והנושאת תרבות לשונית משו-תפת (גם אם לא תמיד בלעדית) מפוזרת בטרטוריות

בעיות ברב-מערכת הספרותית באספקט טיפולוגי והיס-טורי — במאמרי [1a] ו-[1b]; בנושא הפואטיקה ההיס-טורית בכלל ראה במיוחד חיבוריו של יורי טיניאנוב "על ההתפתחות של הספרות" [19a], "גוגול דוסטויבסקי: לתיאוריה של הפארודיה" [19b] ומאמרים נוספים בקובץ המצוין 'ארכאיסטים ומחדשים', שיצא לאור בראשונה ב-1929 [19]; כן השויות לעניינינו עבודותיו התיאוריות של פוריס אייכנבאום, בעיקר המאמר "החיים הספרותיים" [9a] בקובץ 'בן זמני' [9; 1929], ועוד מאמרים באותו קובץ. יורי טיניאנוב ופוריס אייכנבאום נתנו סמינאריונים בנושא ההיסטוריוגרפיה הספרותית במכון לאמנות המלה בלנינגראד בשנות ה-20, והוציאו לאור קובץ עבודות של תלמידיהם, שניסו להגשים הלכה למעשה את גישתם התיאורטית (יצא לאור בשם 'פרוזה רוסית' [10; 1926]). סיכום מצוין של תפיסת התיאוריה של ההיסטוריה של הפורמאליסטים פירסם יורי שטריטר במבואו לאנתולוגיה 'סקסטים של הפורמאליסטים הרוסיים, חלק א' [18]. עבודות של הפראגאים אפשר למצוא אצל גארווין [14], קל [17], ועוד. מתוך העבודות החדשות אציין במיוחד את יאוס [16], [16a].

⁵ היחסים במדינות האלה בין התרבויות-הלשוניות-הספרויות השונות אינם פשוטים וקלים כלל, ואינו דומה מקרה

המלה "מדומה" יטולק), או במונחים השכיחים יותר (אבל הפחות מדויקים לענייננו): "סימביוזה כפולה". מה היה טיבה של רב-מערכת מדומה כפולה זו? המצב בתחום הלשון תואר על ידי בהרחבה במאמרי "לברור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה" [1], בעיקר (292—294), ואסכמו כאן בקיצור. לפי תיאור זה, שימשה העברית במשך הדורות הנידונים רק לחלק מהפונקציות התקשורתיות בחברה היהודית. שפות אחרות שימשו בפונקציות אחרות, בין של דיבור ובין של כתב. למשל, בספרד המוסלמית שימשה העברית לכתובת ספרות יפה, הערבית לכתובת ספרות עיונית, והערבית המדוברת לדיבור יומי. באוקראינה של סוף המאה ה-19 דיברו יהודים יידיש ו/או רוסית (+ אוקראינית), כתבו ו/או קראו יידיש ו/או רוסית (לפחות).

ההשלכות של המצב הזה היו: (1) השתמרות הלשון העברית, ופונקציה מכרעת של לשון הכתב הקדומה כמשאב לשוני (בעיקר לצירופים כבולים), וכמובן גם ספרותי; (2) נטייה לא לבדל בין השלבים הדיאכרוניים של השפה העברית ("סינכרוניזציה"); (3) קאלקים ישירים ועקיפים אל הלשונות האחרות (בספרד — אל הערבית; במזרח אירופה — ליידיש ולשפות סלאביות). תופעות אלה לא התרחשו בהכרח בעת ובעונה אחת: למשל, תופעה (3) התפתחה על חשבון היחלשות (יחסית) של תופעה (1) בשליש האחרון של המאה ה-19.

המצב בתחום הספרות תואר על ידי חוקרים אחדים,⁷ אבל מושגי התיאור והניתוח עדיין אינם משיעיים רצון וגם האינפורמציה שנאספה עודנה חלקית מדי. אבל הכל מסכימים, שהספרות העברית קיימה יחסים קרובים (1) עם הספרות הזרה המרכזית בטרטוריה "המארחת" (למשל, ספרות ערבית בספרד, איטלקית באיטליה, רוסית ברוסיה); (2) עם סוגי הספרות השונים שנתחברו בלשונות המיוחדות ליהודים בטרטוריות "המארחות".

עניין (1) אמנם יכול להיתפס לכאורה כזהה לכל תופעה רגילה של מגע-בין-ספרויות. הרי גם ספרות אנגלית או צרפתית לא התקיימו מנותקות זו מזו או מספרויות אחרות אפילו בתקופות שהיו כבר עצמאיות לגמרי. אבל השכנות הטריטוריאלית של הספרות העברית רית גרמה באופן טבעי לכך, שחדירתה של הספרות הזרה השכנה לתוך הספרות העברית היתה מובהקת

⁷ כגון הרושובסקי במאמרו על הפרוזודיה העברית [15], בעיקר (1197—1198), וכן בהרצאתו "על המיבנה ההיסטורי של השיר העברי" (ביום זיכרון לבניציון בנשלום כ"ץ ז"ל בשנת 1970; טרם פורסמה); וראה גם מאמרי [1], [1א], [1ב] ו-[1ג]. חשובות במיוחד לעניין זה, למרות ליקור ייהן המתודיים החמורים, עבודותיו השונות של דב סדן, כגון [7].

השכיח במידה מסוימת את השלב הקודם, ועוד יותר את השלב שלפני הקודם. כך, למשל, הספרות העברית באיטליה-הולנד כבר רחוקה מההודעה הספרותית בת-קופת רוסיה-פולין; אבל גרמניה-אוסטריה עדיין קיימת בתודעה זו. כתוצאה מכך, גם היחסים הסינכרוניים של מרכז-שוליים, המתבטאים בספרות הטרטורית-אלית בדרך-כלל (בניסוח גס) בניגודי קבוצות צריכה, באו לידי ביטוי בספרות העברית גם באמצעות הבדלי-טריטוריה: הספרות שחדלה להיות דומיננטית הוסיפה להיכתב בטרטוריה המקורית בלבד (למשל, זמן ידוע באיטליה-הולנד), או שעברה לטרטוריה אחרת בדרך של נדידה תרבותית (למשל, בתימן הוסיפה להיכתב ספרות עברית בנורמות של תקופת ספרד זמן רב אחרי שנורמות אלה הפכו לשוליים [כגון שבזי, המאה ה-17]) או בדרך של הגירה ממש, כגון המשכיה של תקופת ההשכלה וחיבת-ציון, שהאפיונים שלה העתיקו את מקום מושבם לארצות-הברית והמשיכו לכתוב שם ספרות מסוג זה עשרות שנים, אפילו אחרי שהנורמות של התקופה שאחרי חיבת ציון גם הן הומרו בחדשות (בספרות הישראלית).⁸ השימור והאיבון הם אחד מסימני ההיכר של "הירידה לשוליים", והם אופייניים למעתק הטרטוריאלי.⁹

1.2. קיום בתוך רב-מערכת מדומה התוצאה המכרעת ביותר של הקיום הרב-טרטוריאלי של הספרות העברית היתה המיבנה המיוחד שלה, שאפשר להגדירו כמצב של מערכת הבנויה במשולב ממערכות הטרטוריות אחדות, אבל המכירה עקרונית רק במערכת אחת מכל אלה ומתעלמת מהאחרות, תוך "העמדת פנים" כאילו היא עצמאית לגמרי. שילוב זה היה גם לשוני וגם ספרותי, ועל כן אני נוטה לכנות מצב זה בשם "רב-מערכת מדומה כפולה" (בתקוה שהמובן הערכי של

⁸ על נדידה תרבותית שמעתי מפי בנימין הרושובסקי; על המעבר של "תקופה" לטרטוריה אחרת באמצעות הגירה ממש שמעתי מפי יוסף האפרתי, העוסק בנושא זה (בין שאר הנושאים) במקור על תמדות בשירה העברית.

⁹ "הירידה לשוליים" של תופעות כלשהן כוללת בהכרח השתמרות של התופעות הנדחות לשוליים אלה מן המרכז. דבר זה נכון לגבי לשון, מיבנים חברתיים, דרכי התנהגות וכו'. תופעה דומה מתרחשת כשקבוצה הנושאת תרבות מסוימת עוברת מטרטוריה אחת לטרטוריה אחרת, רחוקה ממנה. במקרה כזה אין התרבות משתנה בהתאם להשתנותה בטרטוריה המקורית, אלא נשארת צמודה למצב שבו הובאה לטרטוריה החדשה. לאדינו, למשל, נשתמרה בעיקרה כספרדית של המאה ה-15, בעוד שהספרדית בספרד השתנתה למדי. מהגרים סקאנדינאביים ופינייים בארה"ב, יהודים מגרמניה בארץ-ישראל, שימרו את לשונותיהם במצב השונה היום ממצב השפות האלה בארצות המוצא.

העברית עצמה: בויסות של הנורמות הספרותיות. אפילו ביצירתו (הדו-לשונית) של סופר אחד ניכר רים הדברים היטב: מגדלי "מוכר ספרים" (כינוי למי שמוכר "ספרות רכלים" המונית ולא נחשבת!) המתרגם את עצמו מידיש לעברית אינו עורך העברה מלשון ללשון בלבד, אלא גם מגורמות ספרותיות הנר-אות לו "לא קאנוניות" לגורמות הנתפסות על ידו כ"קאנוניות". (וראה דיוניהם של הרושובסקי [4] ופרי [8].)

עניין זה גרם לכך, שנפוץ המנהג לדבר על "ספרות יהודית", בלי להתחשב בלשון שבה נכתבה הספרות הזאת. שימוש זה עשוי להיות מוצדק לגבי התקופות ששלטה בהן רב-מערכת מדומה, או לפרקי-ביניים. הרי ברור, שחיבורים הערביים של הרמב"ם או של יהודה הלוי נקראים ונלמדים בהקשר של ספרות עברית ולא ערבית; ומשוררים שכתבו רוסיית, כמו שמעון פרוג, אינם נזכרים בהקשר של שירה רוסיית; וספרות יידיש היתה ספרות אחת עם הספרות העברית. אבל בודאי אין שום סיבה להשתמש במושג זה לגבי התקופות האוטונומיות, המוקדמות או המאוחרות. ספרות יידיש השתחררה ממעמדה כמערכת לא-קאנונית לקראת מלחמת העולם הראשונה והפכה אחרי המלחמה להיות אוטונומית לגמרי. משום בחינה, לא תרבותית ולא ספרותית, אין ספרות יידיש היום משמעותית לספרות העברית בת זמננו יותר מכל ספרות זרה אחרת: שתי הספרויות ניתקו את המגע זו עם זו. קל וחומר, סופרים שהם יהודים לפי מוצאם (וחינוכם ו/או התמא-טיקה שלהם), כגון היינה, פאסטרנאק, מאיר אהרן גולדשמידט, אוסקאר לורטין, אוסיפ מאנדלשטאם, ואסרמאן, צוויג, גלי זקס, מאקס ז'אקוב או קארלו לוי, אינם שייכים לשום "ספרות יהודית", אלא לספרויות הל-אומיות השונות שבשפותיהן יצרו. רק גישה לאומית (או לפעמים אנטישמית!) יכולה לעשות שימוש במושג "ספרות יהודית" על בסיס מוצא, וחוקר ספרות המחזיק בעמדה זו, כגון דב סדן [7], פשוט מערבב בין הצד המאטריאלי של תופעה לפונקציה שלה; וכי ידוע, תופעות הוהות בצד המאטריאלי שלהן יכולות לה-יות בעלות פונקציות שונות. לא די אפוא שסופר יהיה "יהודי", או אפילו שיכתוב בלשון "יהודית", כדי שאפשר יהיה לדבר אוטומאטית על קיום ספרות יהודית, אם

כל אלה. מה צר לי, שפנינים כאלה אינן מוצאות להן מי שיתרגמן לעברית! [הפיזור במקור; כל כתבי י. ח. ברנר, כרך שמיני, ספר א. שטיבל, ת"א, תרצ"ו, 2, 43]. הסופרים בידיש מגלים גם הם אותו סולם ערכים עצמו: כשאינם יכולים ליצור בעברית, הם מחפשים קאנוניאציה באמצעות תרגום לעברית, שרק הוא — כך ברור להם — יכול למנוע את הישכחותם.

וברורה. הדברים אמורים, כמובן, באותן התקופות שהיתה בהן פתיחות לתרבות המקומית: בספרד, באיטליה, או לקראת סוף המאה ה-19 ברוסיה. הספרות העברית ברוסיה-פולין, למשל, ממנדלי ועד ברנר וגנסין, אינה ניתנת להבנה בלי ראיית היחסים עם הספרות הרוסית. המגע הקרוב עם הספרות השכנה הזרה התבטא אפוא בחידרה ו"הכתלה" של גורמות ספרותיות, תמות וטכ-ניקות מספרות זו. בצורה כזאת נמצא אקוויואלנט לגורמות הפרוזודיות הערביות בשירת ספרד העברית (אף על פי שלא התיישבו עם אופי השפה העברית). הגורמה הצרפתית של סירוג חריזה גברית—נשית הושי-תלה בעברית באמצעות המגע עם ספרות רוסיית, דווקא בואריאציה הרוסית של הגורמה הזאת. חידרה זו לא היתה בהכרח של גורמות בוזמניות, אלא הת-ווסתה על ידי המצב הפנימי של הספרות העברית עצמה. בספרד אנו רואים במקרים מסוימים בוזמניות של מגע עם הספרות הערבית (למשל, בודאנר של שירי האזור). לעומת זאת, בשנות ה-90 של המאה ה-19 קיימה השירה העברית מגע דווקא עם הספרות הרוסית של ראשית המאה ואמצעה (פושקין, לרמונטוב, טיוטצ'ב), ולא עם הסימבוליום הרוסי בן אותו הזמן.

עניין (2) נדחק זמן רב אל "מחוץ לתודעה" התר-בותית, או שנתפס כמובן מאליו ולא יוחסה לו חשיבות; ועל כן גם לא נחקר די צורכו. לעומת זאת, ועם כל ההסתייגויות שמחייב מצבו הנוכחי של המחקר, אפשר לקבוע, שהטיפוסים הספרותיים השונים שחברו בלשונות היהודים השונות לא קיבלו אמנם סטאטוס כמו זה של הספרות העברית אפילו במקומותיהם, אבל הספרות העברית התייחסה אליהם בהכרח פחות או יותר באותו האופן שכל ספרות קאנונית מתייחסת בן לספרות לא-קאנונית. ספרות יידיש, למשל, שבה חוברו יצירות המכוונות "להמונים" או "לנשים", תיפקדה בלי ספק כמערכת הבלתי-קאנונית (או: "במקום המע-רכת הבלתי-קאנונית") של הספרות העברית. יחסים אלה באו לידי ביטוי החל בכינויים מפורשים ("הגבירה" לעומת "השפחה") וכלה בביקורת ספרו-תית חריפה; ומעל לכל — בהתנהגותה של הספרות

היחסים בין ספרות יידיש לעברית בשליש האחרון של המאה ה-19, כאשר ספרות יידיש הולכת ומתחזקת, עדיין אינם יחסי אנטאגוניזם. הבדלי הסטאטוס בין הספרויות עדיין ברורים לכל הנוגעים בדבר, ועל כן מרשים לעצמם סופ-רים עבריים לכתוב יידיש (ביאליק) ולהפך (פרץ). הסופ-רים העבריים מבטאים את ההכרה בסופרי יידיש בכך שהם מנסים לשלם לכתוב עברית (דוגמה מעניינת היא נסיונו-תיו של ביאליק לשכנע את שלום עליכם), או רוצים שכתביהם יתורגמו לעברית (עם כל יחסו המתון והאוהד של ברנר לספרות יידיש, הרי בשעה שהוא מתפעל מכמה שירים של רייזין, הוא כותב: "מה צר לי שאין המלים הדרושות בכדי להביע את כל אשר רחש לבי למקרא

עוֹת סטאטיות ודינאמיות ב ת ו ך ה ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת ה י ש - ר א ל י ת , א י נ י כ ו ל ל ש מ ש ל צ ו ר ך ק ב י ע ת ג ב ו ל ו ת י ה ו ע צ מ ק י ו מ ה .

ל פ י כ ך ה כ ר ח י ל ה י ז ק ק ל ק ר י ט ר י ו נ פ ש ו ט י ו ת ר , ח ד - מ ש מ ע י , ש " ק ו ה מ י נ י מ ו מ " ש ל ו ה ו א ה נ מ ו ך ב י ו ת ר , ה ה - ת ל ו י ב מ י ד ה מ י נ י מ א ל י ת ב פ ר ש נ ו ת ל נ ת ו נ י מ . מ ת ב ק ש א פ ו א מ א ל י ו ה ק ר י ט ר י ו נ ה ט ר י ט ו ר י א ל י , ה ר ו א ה א ת ה " י ש ר א ל י ו ת " ב ס פ ר ו ת כ ש י י כ ו ת פ ש ו ט ה ל מ ק ו מ , ל א ו כ - ל ו ס י ה ב מ ק ו מ ה ז ה , ל ש פ ת ה ו ל ת ר ב ו ת ה . י ת ר ע ל כ נ , ס ב י ר ל ה ג י ח ש ה ש י נ ו י י מ ה פ נ י מ י י מ ש ח ל ו ב א ו פ י י ה ש ל ה ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת ב א ר ך ה מ ב ע י ק ר מ פ ו ע ל י ו צ א מ ה ע ו ב - ד ו ת ה כ ר ו כ ו ת ב מ ע ב ר ה ט ר י ט ו ר י א ל י , כ ג ו נ ת ח י י ת ה ה מ ל א ה ש ל ה ע ב ר י ת , ג י ד ו ל ה א ו כ ל ו ס י ה ה י ה ו ד י ת ב א ר ך , ה ר ב - ג ו נ י ו ת ה ע ד ת י ת , ה ע צ מ א ו ת ה פ ו ל י ט י ת ו כ ר .

ת ק ו פ ת ה צ מ י ח ה ש ל ה ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת ב א ר ך ה ת ח ל י ל ה ב ע ר ך ב ס ב י ב ו ת 1880 , ו נ מ ש כ ה ע ד ל ס ו ך מ ל ח מ ת ה ע ו ל מ ה ר א ש ו נ ה . ב ת ק ו פ ה ז ו ה י ת ה ה ג י ר ה ש ל ס ו פ ר י מ ע ב ר י י מ ל א ר ך (ב ר נ ר , ש . ב נ צ י ו נ , ע ג נ ו נ) , ג ד ל ו ב א ר ך ס ו פ ר י מ מ ק ו מ י י מ (ס מ י ל ג נ ס ק י , ש מ י) , ו ה י ו נ ס י ו נ ו ת ל ה ק י מ מ ר כ ו מ מ ו ס ד ב א מ צ ע ו ת י י ס ו ד כ ת ב י - ע ת , ה ו צ א ו ת ס פ ר י מ ו כ ר . א ב ל ר ק מ ס ו ך מ ל ח מ ת ה ע ו ל מ ה ר א ש ו נ ה מ ת ח ל ת ה ל י ך מ ו ו ר ו ו נ מ ר ך ש ל ה פ י כ ת א ר ך י ש ר א ל ל מ ר כ ו ה ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת . ב ת ק ו פ ה ז ו (ש ג ב ו ל ו ת י ה ה כ ר ו נ ו ל ו ג י י מ ה מ 1920 ו - 1935 ב ע ר ך) מ ת ח ז ק ת ה ה ג י ר ה ש ל ס ו פ ר י מ ע ב ר י י מ ל א ר ך (ב י א ל י ק , ט ש ר י נ י ח ו ב ס ק י , פ י כ מ נ , א ו ר י צ ב י ג ר י נ ב ר ג , ב ר ש ו כ ר) ו צ ו מ ח י מ ס ו פ ר י מ מ ק ו מ י י מ (א י נ ה כ ו ו נ ה ל י ל י ד י ה א ר ך ד ו ו ק א , א ל א ל מ י ש צ מ ח ו כ ס ו פ ר י מ ב א ר ך) , ה י ו צ ר י מ ז ר מ י מ ח ד ש י מ ב ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת (ש ל ו נ ס ק י , א ל ת ר מ נ , ב ו ר ל א ו כ ר) . כ נ מ ת ח ז ק ת ה ת ה ל י ך ש ל צ מ י ח ת מ ו ס ד ו ת ס פ ר ו ת י י מ : ע י ת ו נ י מ , כ ת ב י - ע ת , ה ו צ א ו ת ס פ ר י מ פ ר ט י ו ת ו צ י ב ו ר י ו ת , ב ת י - ד פ ו ס ו כ ר . ה ס י ב ו ת ל ע ל י י ת ו ש ל ה מ ר כ ו ב א ר ך ה י ו ש ו נ ו ת . נ צ י י נ ב ע י ק ר :

(1) ה מ ר כ ו ה ר ו ס י נ ח ר ב פ י ז י ת ב ג ל ל ר ד י פ ו ת ה מ ש ט ר (ו ה י ב ס ק י מ ב כ ל ל ז ה) , ו כ ת ו צ א ה מ ז ה ע ב ר ו כ מ ה ס ו פ ר י מ ו מ ו ס ד ו ת ס פ ר ו ת י י מ ל א ר ך (ב י א ל י ק ו ר ב נ י צ ק י ע מ " ד ב י ר " ו כ ר) .

(2) ק ה ל צ ר כ נ י ה ס פ ר ו ת ה ע ב ר י ת ב א י ר ו פ ה ה ת מ ע ט ב א ו פ נ נ י כ ר , (א) כ ת ו צ א ה מ ע ל י י ת ה ה נ מ ר צ ת ש ל י י ד י ש ב מ ר כ ו א י ר ו פ ה , ב ב ר י ת - ה מ ו ע צ ו ת ו ב א ר צ ו ת - ה ב ר י ת , ו כ נ (ב) כ ת ו צ א ה מ ה ה י ז ק ק ו ת ה ג ו ב ר ת ל ש פ ו ת ז ר ו ת ל א י ה ו ד י ו ת ב ג ל ל ה ה ת ב ו ל ל ו ת ה מ ת ח ז ק ת .

(3) ב א ר ך י ש ר א ל ה ת ר כ ו ז ה א ו כ ל ו ס י ה , ש ת ל ו ת ה ע ב ר י ת ה ל כ ה ו ג ד ל ה , ו ע ל כ נ - ל מ ר ו ת מ ס פ ר ה ה מ - צ ו מ צ מ - ה י ת ה ע ד י פ ה ע ל ק ה ל ב א י ר ו פ ה .⁹

⁹ בתוך אחד ממאמרי הביקורת החריפים של ברנר על הנעשה בתחום הספרות בארץ, על קרתנותה ודלותה של

הכוונה לא לספרות יהודית "כלשהי" (הרי גם לספרות היהודית בשפה הטאטית אפשר לקרוא "ספרות יהודית"), אלא לאותה ספרות שאחד ממרכיביה הוא הספרות העברית. לפי עמדתנו כאן, שלום עליכם עדיין שייך ל"ספרות יהודית" זו, אבל בשום פנים ואופן לא יצחק בשביס-זינגר.

2. ממתן קיימת ספרות עברית ישראלית?

ממתן קיימת ספרות עברית ישראלית? תשובה על שאלה זו תלויה בהבנת המושג "ישראלית". אם הכוונה ל"מהות ישראלית" שתהיה מנוגדת ל"מהות טרום-ישראלית", נמצא פירושה של "ישראלית" לא עובדת השייכות לספרות שנכתבה בעברית ב(ארץ-) ישראל בעת החדשה, אלא איזה שהוא איך מישנה, הבורר מתוך הספרות הזאת רק מה שהוא, לפי תפיסה מסוימת, "בעל מהות ישראלית". למשל, לאחדים מתפרשת "ישראליות" זו בנוסח "נוף ישראל, חברה ישראלית, בעיות ישראליות", וכדומה. לאחרים היא מתפרשת כאידיאות מסוימות, השקפת עולם או זיקה למקורות היהודיים. כל יצירה שאינה מתיישבת עם דרישות אלה לא זו בלבד שאינה "ישראלית" בעיני בעלי הדעות הללו, אלא שלפעמים אפילו אינה "עברית" בעיניהם (וכלשונו, בפאראפראזה, היא טקסט שנכתב "במקרה עברית, אבל עשוי היה להיכתב בכל שפה אחרת").

קריטריונים כאלה אינם נראים לי מהימנים, לא רק מפני שקשה להגיע בהם לאיזה שהיא קונצנזוס (דבר שהיה מספיק כדי לדחותם), אלא בעיקר מפני שאי אפשר להחלים על ספרות כלשהי. לא רק ספרות "ישר-אלית עברית", אלא גם ספרויות כמו "רוסית" או "אנגלית", יצטרכו להשתנות באופן ניכר, ולא בלתי קונטרוברסיאלי, אם יאומצו קריטריונים כאלה לגביהן. גם אם נרצה להשתמש בקריטריון כללי יותר להגדרת "ישראליות", המתחייב לעצם אפשרויות קיומה של הספרות כ"מוסד", כגון עובדת קיומה של הספרות העברית ברב-מערכת מדומה כפולה, גם אז יהיה קשה מדי להסביר את המציאות ההיסטורית, אף על פי שקריטריון זה יש לו היתרונות הבולטים שאיננו מחייב שיי-קולים של "מהות" וגם אינו כרוך בהשגת קונצנזוס. נכון הוא, שזהו קריטריון תקף ביותר (כפי שעוד נראה) לתאר את מצבה של הספרות העברית גם בארץ. אין ספק, שמרגע שמתחילה ספרות עברית חדשה להיווצר בארץ מתחיל תהליך של היחלשות של מצבי הסימפוזיה הקודמים. אבל ההיחלשות ממצבים אלה, הן בתחום הספרות והן בתחום הלשוני, הם ממושכים, לא חד-קוויים (כלומר, יש בהם "התקדמויות" ו"נסוגות"), בודאי לא אחד-משמעיים, ובכמה תחומים עוד לא נסתיימו גם היום תופעות הלשוני שלהם. לפיכך, אף על פי שקריטריון זה הוא גמיש, עשיר ונוח לתיאור תופ-

לספרות העברית, שהרי מכל המערכות הספרותיות, המערכת הקאנונית המקורית למבוגרים היתה תמיד (ועודנה ברוב המקרים) עיקר העניין של "השכבה הספרותית"¹⁰, של ביקורת הספרות, ובמידה רבה יחסית גם של מדע הספרות. אבל גם אם נסכים, שאמנם אפשר לבדוד בתיאור ההיסטורי את המערכת הקאנונית משאר העובדות הספרותיות (לפחות בידוד מתודי), גם אז נשאר עוד הרבה לחקור במערכת זו של הספרות העברית הישראלית כדי שאפשר יהיה לכתוב את ההיסטוריה שלה לפי דרישות הפואטיקה ההיסטורית. יש לתאר ולתת הסבר ליחסים בין המרכז לשוליים, ויש לתקן את התיאור הסטאטי של העובדות ההיסטוריות, המתעלם מן המצב, שנורמות ספרותיות, המתוארות כממירות זו את זו, מוסיפות לחיות באופן סינכרוני זו בצד זו (וכבר עמד על כך הלקין [3]): ביאליק ובני דורו המשיכו ליצור, לפעול ולהשפיע גם אחרי ש"החלפו" על ידי שלונסקי ובני דורו; טשרניחובסקי כתב שירה עד יום מותו ב-1943, כלומר קרוב ל-15 שנה בעת ובעונה אחת עם שלונסקי, אלתרמן, לאה גולדברג ואורי צבי גרינברג, שלא לדבר על "ממשיכים" המוכרים פחות כ"חשובים", גם אם אינם זכורים כיום כלל (ורק חלק מהם קיבל את הכינוי "אפיגונים"). אמנם הפואטיקה ההיסטורית ממקדת את עיקר העניין שלה בעלייה ובירידה של נורמות ספרותיות, אבל אין היא מתעלמת מהעובדה, שגם נורמות ש"ירדו" אינן מתבטלות מיידית. תיאור העובדות ברבגוניותן הוא, כמובן, קשה יותר מקביעת עלייתן של נורמות חדשות, בין שקביעה זו תהיה צמודה לקונצנזוס של ביקורת הספרות המסורתית (המ-סקה את יחסי הכוחות הזמניים בתוך הספרות) ובין שתישען על התבוננות מחקרית. כאן לא אוכל אלא לרמוז לעניין זה.

כמו בספרות אחרות (למשל, בספרות הצרפתית), אין חפיפה בספרות העברית הישראלית בתהליכי ההשתנות ביאורים השונים. בשירה העברית מתרחש תהליך ברור של מעבר מדור ביאליק למודרניזם אקספרסיבי-פוטוריסטי-ניאוסימבוליסטי בשירת שלונסקי, אלתרמן, גרינברג, פן וכו', וממנו למודרניזם "ניאו-אימאגיסטי" בשירת זך, אבידן, עמיחי וכו'. מעברים אלה הם בולטים, ובאו לידי ביטוי בכל המרכיבים של הטקסט הספרותי (על השינויים הסוציו-ספרותיים

תהליך זה של עליית הספרות העברית הישראלית לית למעמד של מרכז הסתיים רק לקראת אמצע שנות ה-30. כתבי-עת והוצאות ספרים (וכן בתי-דפוס עבריים רבים!), וכמובן גם סופרים עבריים, הוסיפו לפעול באי-רופה כמעט עד ההורבן. את אופייה של הזיקה בין שני המרכזים צריך עוד לבדוק.

3. האינטואיציה של הספרות העברית הישראלית וני-תוחו ההיסטורי

"אינטואיציה" ספרותית פירושו סך-הכל של היצירות בספרות מסוימת, והכוונה, כמובן, לספרות כולה: קאנונית ולא-קאנונית, הן מקורית והן מתורגמת. הידע הקיים על האינטואיציה של הספרות העברית הישראלית הוא מקיף למדי בפוטנציה: בחיבורים היסטוריים, בפיילוגראפיות מיוחדות ובכתבי-עת ביבליוגרפיים, בלקסיקונים למיניהם, בכרטסת של הספרייה הלאומית, ועוד. אף על פי כן, חלק מהמידע אינו רשום ואינו מעובד. באופן כללי, יש יותר מידע ביבליוגרפי על הספרות הקאנונית מאשר על הלא-קאנונית, ויותר על הספרות המקורית מאשר על המתורגמת. וודאי יעבידו של המידע, כגון מיון ומיפתוח לפי שנות הוצאה, מקומות הוצאה, דרכי הפירסום וכדומה, אינו קיים. אבל אין ספק, שאירגון עבודה יעיל יוכל לעבד בת-קופה קצרה יחסית את האינטואיציה כולה לפי כל דרישות המידע האפשריות. בלי עבודה זו, כל ניסיון להתקדם מעבר לתזות המוצגות במאמר זה אינו יכול להיות משביע רצון. אבל ברור, שעיקר עבודת המחקר הוא ניתוחו ההיסטורי של האינטואיציה. בסעיף פים הבאים אקבע באופן כללי את גבולות האינטואיציה ואצביע על כמה אספקטים בניתוחו.

3.1. הספרות הקאנונית המקורית למבוגרים

על האינטואיציה של הספרות הקאנונית המקורית למבוגרים קיים המידע הגדול ביותר. אין זה מצב מיוחד

ספרות זו, הוא מבהיר גם למעשה את עדיפות-בכוח של הקהל בארץ-ישראל. ואף על פי שאין עדיפות זו מתג-שמת בתקופה שברנר חי ועוסק בה, יפים דבריו לגבי התקופה המתחילה בסוף מלחמת העולם הראשונה: [...] אמנם, הישוב העברי החדש קטן הוא, כמעט תלוי על בלימה, ולכל היותר אינו לע"ע אלא צל של התחלה, אשר אם לא יבוא במקדם ההמשך הכביר, המקווה, הרי ערכו מגיע עד לאפס גמור; אבל, בכל זאת, בנוגע לספרות עברית שקולות מאותו כנגד אלפי-אלפים של ישוב אחר. כי כאן יש יודעי ומביני עברית, כאן יש ילדים ובני נעורים ועלמות המדברים עברית כמעט לא באופן מלא-כותי, כאן רבים מרגישים את הטבעיות של העברית איך אשר פה מקומה והיא על מקומה. (הפועל הצעיר, תרס"ט; 'כל כתבי י. ת. ברנר', כרך שמיני, ספר א. שטיבל, ת"א, תרצ"ז, 131-132).

¹⁰ "השכבה הספרותית" (*The literary milieu; le monde littéraire*) היא מושג המקובל בסוציולוגיה של הספרות לאותה שכבה מצומצמת-יחסית באוכלוסיה, שהיא "קובעת הטעם", "נושאת התרבות" וקובעת את "המורשת". למשל, מתוך אוכלוסיה של כ-4 מיליון איש בדגוה, "השכבה הספרותית" מונה לא יותר מ-10,000 איש בערך, שמי-תוכם כ-5000 הם בעצמם סופרים ואמנים. (ראה אסקארפי [12], וכן אלברלינג וברונס [11], 124).

מוגדר, הן של ההווה והן של העבר. אבל חדשנותו של עגנון לא הובנה זמן רב, והוא נשאר יוצא דופן. סיבה אחת לדבר היתה הרגלי הקריאה הרגילים שזיהו את הרקע עם המרכז של הטקסט, ורק בשנות ה-60, עם המיפנה בספרות, נשתנתה גם קריאת עגנון לא רק אצל הסופרים של שנות ה-60 שהוא היה חשוב להם, אלא גם אצל קהל רחב יותר. סיבה שנייה היתה, שלמודרניזם ניום של עגנון התלוותה לשון מיוחדת, שלא נתפסה כ"מודרנית". לשונו של עגנון היא מלאכותית, לפעמים פרי המצאה אד-הוק של הסופר, וחלקים גדולים ממנה הם פאסטיש לשוני מובהק; היא משקפת בהתנהגותה את המצב בספרות העברית דווקא בתקופה שלפני התקופה הישראלית, כלומר את המצב של רב-מערכת לשונית מדומה. מעניין, שאופי זה של לשונו לא נקבע בבת אחת, וגם לא היה חריף לגמרי מתחילת דרכו, אלא התחזק יותר ויותר עם השנים, ובאופן פארא-דוקסאלי דווקא ככל שהלכה העברית ונעשתה לשון חיה.¹¹ כמובן, אפשר להסביר מדיניות לשונית זו בהתנגדות לכל סוג של ריאליזם, בניסיון לנתק את הספרות מן ההווה ולתת לה ממד "על זמני", באי רצון להכיר במצב הלשוני החדש שנתהווה, שפירושו שלילת חיי רויות של הסופר,¹² וכיו"ב. אבל אין להבין תופעה זו בשום אופן כ"חוק ספרותי" כללי: למשל, לשונו של קאפקה אינו אֶזוטרי כלל, אלא להיפך, היא נאמנה לגמרי ללשון הכתב הגרמנית התיקנית; ובדומה לזה לשונם של קאמי או של וירג'יניה וולף (אבל לא של ג'ויס). זוהי תופעה ספציפית ומקומית, שעדיין רחוקים אנו מתיאורה האדקוואטי.¹³ החשוב לענייננו כאן הוא, שזיווג מוזר זה של מודרניזם ספרותי עם "ביזאנטיות" בארוקית בתחום הלשון, והתכחשות למצבה של הלשון החיה, המשיך להיתפס כאביון כמעט

נפסח בשלב זה): החל בחומרים עצמם וכלה באירגון הספרותי והלשוני. לעומת זאת, המצב בפרוזה אינו חד-משמעי, ותהליכי ההשתנות מתבטאים בראש ובראשונה בחילופי חומרי רקע ותמאטיקה, ורק בנלווה אליהם באירגון הסטרוקטורה הספרותית. למשל, הנסיונות לכתוב "סיפור ארץ-ישראלי" התבטאו אצל משה סמילנסקי או שמי ברומאנטיזאציה של "הצבע הלוקאלי", שהיתה דומה לגמרי לסטריאוטיפיות של תקופת ההשכלה וספחיה. אבל הרגשת השוני והחידוש היתה חריפה למדי בגלל עצם חילופי הרקע. גם אצל ברש, בורלא, הזן, קבק, בארון וכר עיקר השוני הוא ברקע ובתמאטיקה, ונסיונות החידוש שלהם הם מצומצמים למדי: קצת חידושים לשוניים, בעיקר בכיוון אֶזוטרי (כגון "מזרחיות" אצל הזן ובורלא), קצת נסיונות לאימוץ הפסיכולוגים הפרוידיאני בכתיבה ניאוריאליסטית (למשל, ב'במשעול הצר' של קבק). ושוב: ספרות "דור הפלמ"ח" של מחצית שנות ה-40 (יוהר, שמיר, מוסינזון, מגד וכר), שהיא בעיקרה ניאוריאליסטית עם סממנים פסיכולוגיסטיים, מחוללת שינוי באמצעות חומרי הרקע והתמאטיקה, אף על פי שניכרים גם נסיונות מתונים להשתמש בטכניקות סיפוריות שהופקו מהמעגל עם הספרות האנגלו-אמריקנית, שהחל אז להיווצר (ואולי גם מעצם הניתוק מהספרות הרוסית של המאה ה-19). רק בשנות ה-60, עם ירידת הסטאטוס של הספרות ביהס "לחיים", עם ההתעייפות מהריאליזם הגס, הכמעט "סוציאליסטי", ועם השפעתם הגוברת והולכת (כנראה בגלל הסיבות לעיל) של עגנון ושל המודרניזם האירופי בפרוזה (כגון של קאפקה), קיבלה ההשתנות הספרותית אצל מספרים כיהושע, אורפן, כהנא-כרמון, קנו, עמוס עוז וכיו"ב אופי של השתנות בכל המרכיבים של הטקסט הספרותי, הן בסטרוקטורה הן בחומרי הרקע ובתמאטיקה. אנטי-ריאליזם, גרוטסקה, רב-משמעות במישורים שונים של הטקסט הם מתכונות השלב החדש.

במסגרת דיון חטוף זה קשה לברר את מעמדם המדויק של "מקרים חריגים" ויחסם עם "הספרות שב-מרכז". למשל, איזה מעמד היה ליצירות אביגדור המאירי, שהיה הראשון שמיזג טכניקות עיתוני-נאיות ואקספרסיוניסטיות בפרוזה? איך להעריך את גסיונו של נתן ביסטרצקי ברומאן האקספרסיוניסטי "ימים ולילות" (1926), או את נסיונותיהם של א. מגד, מ. מגד או של נתן שחם בשלהי שנות ה-40 ותחילת שנות ה-50, שאולי כבר "מבשרים" את השלב החדש? ועוד: מקום לעצמו תופס בספרות הקאנונית ש"י עגנון. הוא המקרה הבולט ביותר של ניסיון לחידושים ספרותיים, שהתחילו ביצירתו כבר מתחילתה ונמשכו במשך קרוב ל-60 שנה. חומרי הרקע אצל עגנון השתנו בשלבים שונים של יצירתו: הוא כתב על רקע ארץ-ישראלי, על רקע העיירה היהודית וגם על רקע לא-

¹¹ מה שמטעה לעיתים קרובות את הקורא (וגם מבקרים וחוקרים) הוא המהדורות הסטאנדארטיות של כתבי עגנון, שהסופר הכניס בהן תיקונים רבים והתאימן בכל שלב לתפיסתיו האחרונות. אבל השוואה של גירסאות מלמדת, שתהליך זה היה הדרגתי, ובכיוון שגוסס כאן.

¹² "החירויות" של הסופר העברי בתקופה שהעברית לא היתה לשון חיה התבטאו בכך, שהיתה לו יכולת "חופשית" "להמציא" במידה רבה את הלשון שכתב בה. סופרים, שניצלו אפשרות זו והצליחו בהמצאותיהם, לא נטו בקלות לתור על היתרונות שבמצב זה למציאות שנוצרה בעברית הישראלית. וראה בעניין זה במאמרי על לשון הספרות בדיגלזוסיה [1], בעיקר סעיף 3. (294-295).

¹³ בשנים האחרונות התחלתי לעסוק במחקר התפתחות לשון הספרות של עגנון והסטאטוס של לשון זו מבחינת המערכת הספרותית. עם השלמתו של מחקר זה אני מקווה להביא חומר רב ומפורט יותר מהמשפטים הכלליים כאן ובמאמרי האחרים בעניין זה.

תכונות של רב-מערכת בפני עצמה, המכילה גם טי-פוסים קאנוניים וגם לא-קאנוניים.

צורכי ספרות הילדים העברית מולאו גם הם בתחילה על ידי תרגומים, ובמבחר שהעדיף כמובן יצירות קאנוניות. כמעט עד לאמצע שנות ה-30 יצאו עדיין ספרים עבריים לילדים במרכזים האירופיים (אחרי סגירתו של המרכז באודסה נדפסו ספרים אלה ויצאו לאור בווארשה, ואחר-כך בברלין ובפראנקפורט על גהר מאין). עם זאת, כבר בתחילת התקופה הישראלית נעשו נסיונות להוצאת ספרות ילדים וגם למיסודה באמצעות כתבי-עת. אבל רק עם התחלת הופעתו הקבועה של השבועון 'דבר לילדים' (1936) אפשר לומר שנוצרה במה של ממש לספרות הילדים העברית הישראלית. מחקר יסודי של התכונות הספרותיות של החומר שהתפרסם בשבועון זה (ובחלקו אחר כך בפורמאט של ספרים) היה מלמד אותנו הרבה גם על אופי הקורלאציות בין ספרות זו לספרות הקאנונית למבוגרים של בני דור ה-50 וה-60 שגדלו עליו.

השפעה מכרעת על אופייה של חלק מספרות הילדים מהגיל הרך היתה לספרות הילדים הרוסיים. המ-שוררים של שנות ה-20 וה-30 תרגמו ועיבדו ספרים של מארשאק ושל צ'וקובסקי, למשל (או שילבו קטעים משלהם ביצירותיהם המקוריות [למשל, 'טלפון' של צ'וקובסקי משובץ כפרק בעלילות מיקי מהר' לשלזונסקי]). אחת הדוגמאות הבולטות להשתלה של נורמות רוסיים בספרות הילדים היא ההשתלשלות הכמעט מוחלטת של משקל הטרוכיאוס המרובע על שירת הילדים העברית כמעט עד היום, אף על פי שאין זה משקל נוח במיוחד לעברית בהברה הישראלית.

ניתוח האיננונטאר של ספרות הילדים אינו פשוט. מצד אחד יש לראות את ספרות הילדים כחלק מהספרות הקאנונית. למשל, ספריו המוקדמים של נחום גוטמן ('החופש הגדול או תעלומת הארגונים', 'ביאטריצה') וכן כמה מספריה של לאה גולדברג ('ניסים ונפלאות', 'ידידי מרחוב ארנון') הם בפירוש ספרות ילדים קאנונית מובהקת. אבל מצד שני משקף חלק מספרות זו נורמות ש'ירדו' בספרות הקאנונית, ומתעוררת השאלה אם לראות ביצירות כאלה חלק אינטגרלי מהספרות הלא-קאנונית או המשכים אפיגוניים (או אחרים) של הספרות הקאנונית. נוסף על יחסים ספרותיים מובהקים אלה יש להביא בחשבון גם אידיאולוגיות 'חינוכיות' ביחס לספרות הילדים, שמילאו (וממלאות) תפקיד נכבד בעיצובה של ספרות זו. אמנם הסלקציות של הרקע והתמות, העיצוב הלשוני והטון הדידאקטי יכולים להיתפס מבחינה ספרותית מובהקת

עדיין אין פירושה שנוצר עיסוק בספרות ילדים במושגים של ביקורת או של מדע הספרות.

הכרחי של ספרות "מודרניסטית" בספרות העברית עד היום, במידה רבה בהשפעתו הישירה של עגנון.

3.2. הספרות הלא-קאנונית למבוגרים
הספרות הלא-קאנונית (למבוגרים) זוכה בעניין הולך וגובר במדע הספרות, אבל מקומה בהיסטוריות מקוריות של הספרות כמעט שאינו נזכר. טבעי, שלא הוסבה תשומת לב לספרות זו בביקורת הקלאסית של הספרות העברית. כאמור, במשך תקופה ארוכה למדי שימשה ספרות יידיש כמערכת הלא-קאנונית של הספרות העברית. אבל גם אחרי הניתוק מספרות יידיש מנע מיבנהו של קהל הקוראים העברי היווצרות של ספרות לא-קאנונית. אבל ככל שגדל קהל הקורא עברית כמעט בלעדית (או לגמרי בלעדית), התחיל לגדול הצורך לספק לקהל זה לא רק סוג אחד של ספרות. צורך זה סופק בדרך כלל על ידי תרגומים, אם גם די בצמצום, ורק בז'אנרים אחדים. למשל, רומאן רומאנטי עוד יכול היה להיתרגם ולהיכלל בסדרות המ-קובלות (כגון ספרי ויקי באום או סומרסט מום), אבל רומאן בלשי, ספרי מתח ואימה, ארטיקה ופורנו-גרפיה, כמעט שלא היו בנמצא עד הנסיונות המעניינים, המקוריים והמתורגמים, בשנות השלושים.¹⁴ משנות ה-50 ואילך גדלה מאוד התוצרת של הספרות הלא-קאנונית המתורגמת (והוצאות ספרים אחדות, כגון "מורחיי", התמחו בספרות זו), אבל רובה נשאר ספרות מתורגמת.

מה גדול האיננונטאר של הספרות הלא-קאנונית העברית, איך התפתחה, מה תכונותיה של ספרות זו בעברית, מהו סוג הקהל שצרך אותה בתקופות השונות, ושאלות נוספות רבות מחכות למחקר שיוכל להשיב עליהן.

3.3. הספרות לילדים (קאנונית ולא-קאנונית)

אין לזהות אוטומאטית ספרות ילדים עם ספרות לא-קאנונית, למרות הצד השווה ביניהן: מיעוט העניין של ביקורת הספרות (וגם של מדע הספרות) באופיין וב-התפתחותן.¹⁵ מבחינה ספרותית, ספרות הילדים מגלה

¹⁴ במחקר של הסיפור הבלשי והסנטימנטאלי בשנות ה-30 בארץ-ישראל החלו באחרונה לעסוק זהר ויעקב שביט, במסגרת סמינריון מ.א. על מיבנה היחסים בתוך הרב-מערכת של הספרות שקיימנו, גרעון טורי ואני, בחוג לתורת הספרות באוניברסיטת תל-אביב. יש לקוות, שעם השלמת מחקרם יתרחבו ידיעותינו על ספרות כמעט-שכוחה זו.

¹⁵ התעוררותם של סוציולוגים ומחנכים לעיסוק מקיף יותר בספרות ילדים, ובכלל זה גם עבודות חצי-ביקורתיות על ספרות זו (כגון עבודת הדוקטור של אוריאל אופק [2], או ספריו המעניינים האחרים בנושא זה [א2], [ב2])

ה-40 געשו ברובם מרוסית, גרמנית ופולנית. גם עיקר המגע עם כל ספרויות העולם האחרות נעשה בדרך כלל באמצעות הספרות המתורגמת בתוך הספרויות האלה (למשל, תרגומים מספרות צרפתית לרוסית/פולנית; מספרויות סקאנדינאביות לרוסית/גרמנית).¹⁶ ואף על פי שמשנות ה-40 גדל מספר התרגומים הישירים מאנגלית, המשיכה הסלקציה של התרגומים האלה להיות בעיקרה מותנית בנורמות שחפפו במידה רבה את הספרות הרוסית הסובייטית. באותו האופן, גם אופיו הלשוני של התרגום עצמו היה קרוב יותר להיות תרגום מרוסית מאשר תרגום מאנגלית, אפילו בשעה שכנראה נעשה ישר מהמקור! רק משנות ה-50 ואילך מתגברת האוריינטציה האנגלו-סאקסית, ורוב המגע עם ספרויות העולם מתחיל להיעשות דרך הצינור של הספרות המתורגמת לאנגלית, שהיתה הרבה פחות בין-לאומית באוריינטציה שלה מהספרות המתורגמת הרוסית-גרמנית-פולנית.

(3) היא תפקדה, מתקופת ההשכלה ואילך, כאחד האמצעים לגיבוש נורמות לשוניות-ספרותיות, ובמובן זה היתה חלק בלתי נפרד מהספרות המקורית ממש. מה גם שחלק ניכר מ"התרגומים" היו למעשה עיבודים דים "על פי" טקסטים לועזיים. אבל גם בעשורים הראשונים לתקופה הישראלית (כשמדיניות העיבודים שרדה רק בספרות הילדים ובספרות הלא-קאנונית) הוסיף התרגום לשמש — לפחות לכמה זרמים ספרותיים בולטים — אמצעי להתמודדות עם לשון הספרות, ליצירה חדשה ולהגמשה של הלשון לצורכי הספרות היפה. דבר זה התבטא בין השאר בהתעלמותה של הספרות המ-תורגמת מנורמות לשוניות שנתגבשו בספרות המקורית ובלשון שמחוץ לספרות; כלומר: התרגום המשיך את מדיניות "היצירה החופשית" של הלשון. מדיניות זו סייעה אמנם במידה רבה מאוד להתפתחותן של הספרות והלשון העברית ולהעשרתן, אבל הפכה להיות פגיעה של ממש ביצירות המתורגמות, מפני שלמעשה לא ראתה אותן כמטרה, אלא רק כאמצעי עזר ליצירת ספרות. במילים אחרות: מצב זה העלה את חשיבותה של הספרות המתורגמת, אבל פגע ביצירות המתורגמות. המשכים למדיניות זו יש לראות עד היום אצל לא מעט מתרגמים והוצאות ספרים.¹⁷

¹⁶ עובדות ברורות על דרכי המגע של הספרות העברית עם ספרויות סקאנדינאביות, בתיווך הרוסית והגרמנית, יוצגו בבפילוגראפיה אנאליתית מוערת וממופתחת, שאני עוסק בחיבורה בשיתוף עם מר פרדי רוק (תפורסם ב"הספרות").
¹⁷ יש להניח, כמובן, ש"המשכים" אלה נוטים להיות דומים לכל סוג של "המשכים". כלומר, אין להם ממש אותו אופי ואותה פונקציה כמו לתופעה הראשונה, אלא הם משמרים רק חלק ממנה, ויש בהם אלמנטים של פישוט או אפילו "דרדור".

כ"איבון" וכ"שימור" של תכונות משלב היסטורי קודם של ספרות קאנונית (ואפשר אז להסביר, שתופעות אלה קרו מפני שספרות הילדים היא מערכת שולית ביחס לספרות המבוגרים). אבל מצד שני נגרמו התופעות האלה (או לפחות נתחוקו ביותר) על ידי אידיאולוגיות-מראש לא ספרותיות ביחס לאופייה הרצוי של ספרות הילדים.

גוש נוסף של ספרות ילדים הוא ספרות המתח, ההר-פתקאות והאימה. שיש בה קירבה רבה (או חפיפה גמורה) לתכונות של הספרות הלא-קאנונית. אחד הראשונים בתחום זה היה יגאל מוסינזון, שלספרי "חסמב"ה הראשונים שלו (1950) היה אפקט כמעט שעוריייתי בזמנו (תגובת ההורים או היתה דומה לתגובה נועמת של כל קהל "משכיל" על ספרות לא-קאנונית "במוכה"). אבל בעקבות "פריצת הדרך" של מוסינזון נפוץ מאוד סוג זה של ספרות ילדים, וב-רטרוספקטיבה "זו" מוסינזון עצמו (כוונתי לספרים הראשונים של סידרת "חסמב"ה) לתחום-גבול שבין ספרות ילדים קאנונית ולא-קאנונית.

3.4 הספרות המתורגמת (קאנונית ולא-קאנונית)

בספרות העברית תפסה הספרות המתורגמת מקום חשוב במיוחד לפחות משתי סיבות: (א) בגלל כמותה המועטה-יחסית של התוצרת הספרותית המקורית, בהשוואה לספרויות של עמים גדולים (ובכך זהה הספרות העברית לכל ספרות של "עם קטן"); (ב) בגלל אופייה של הרב-מערכת של הספרות העברית גם בת-קופה הישראלית, שרק מעט מעט התחילה להיעשות "מלאה" ממש.

הפונקציות של הספרות המתורגמת בספרות העברית הישראלית היו:

(1) היא מילאה תפקיד של "מילוי החסר", כלומר: את הצורך של קוראי עברית בספרות יפה. מבחינה כמותית טהורה, היתה ספרות זו חלק מכריע מהספרות בכללה. במאה שלנו אמורים הדברים לא רק בספרות הקאנונית למבוגרים, אלא לא פחות מזה גם בטיפוסים הספרותיים האחרים: ספרות ילדים וספרות לא-קאנונית לסוגיה, שדווקא בהן היה החסר הבולט ביותר.

(2) היא מילאה תפקיד של צינור מרכזי להיווצרות מגע עם ספרויות אחרות. באמצעות התרגום חדרו נורמות ספרותיות זרות אל תוך המערכת הספרותית העברית, ותפקיד זה הלך וגדל, כנראה, ככל שהספרות העברית נעשתה אוטונומית יותר, וככל שנחלש המצב של רב-לשוניות. אף על פי שאין בידינו נתונים מספריים (וגם לא כל מחקר מכין בתחום זה), נראות העובדות בתחום זה באופן גס כך: התרגומים עד שנות

רק באמצעות תרגום, ובכמה תקופות גם לא בעיקר באמצעות תרגום, ועל כן יש להימנע מלהסיק מסקנות פוזיות. למשל, גורמות של שירה רוסית חדרו לשירה העברית בדרכים רבות, ובשלבם דיאכרוניים שונים: הדירה של גורמות רוסית הולכת וגוברת מתקופת ההש- כלה ברוסיה לתקופת "התחייה", ונמשכת עם דור שלונסקי. שיריו המקוריים של שלונסקי, המשקפים הרבה גורמות שיריות רוסיות — החל בשכבת הצליל וכלה בתמאטיקה — יכלו לשמש צינור למגע ולהשפעה לא פחות מקובץ התרגומים 'שירת רוסיה' שיצא לאור ב-1942 (הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר), שיו- חסה לו השפעה רבה על כל משוררי דור ה-40, או מהעיבודים של שירה רוסית בעברית (כגון לילדים). על כל פנים ברור שהתעלמות מהספרות המתורגמת והצטמצמות לספרות המקורית בלבד עלולה לגרום ללי- קויים קשים בהבנה ההיסטורית. עניין (ב) עודנו בשלבי מחקר התחלתיים בלבד (ראה הערה 18).

חוסר הידע המדויק גם מונע מלקבוע באיזו מידה הספרות העברית הישראלית התנהגה, או מוסיפה להת- נהג, כרב-מערכת ספרותית חסרה, או באיזו מידה התהליך ההדרגתי של האוטונומיזציה איפשר (מאפ- שר) לה ליהפך לרב-מערכת "מלאה". והוא הדין בתה- ליכי המגע: האם גורמות מסוימות חדרו לספרות העב- רית תחילה באמצעות הספרות הלא-קאנונית (כפי שקר- רה לעיתים קרובות בספרויות אחרות), ורק אחר כך הועברו לספרות הקאנונית (וכנ"ל: אולי באמצעות ספ- רות הילדים)? האם נוצרו גורמות חדשות במער- כות הלא-קאנוניות או בספרות המתורגמת, שהוחדרו אחר כך לספרות הקאנונית המקורית? אלה הן שא- לות מכריעות בהיסטוריה של כל ספרות, אבל לגבי הספרות העברית הישראלית אין לפי שעה אפשרות להשיב עליהן תשובה מניחה את הדעת.

4. האספקטים ההיסטוריים בחתך עקרוני
בפרק הקודם (3) ניסיתי להציג את הספרות העברית הישראלית לפי חתך של סוגי האינטונטאר שלה. בפרק זה אנסה לסכם כמה אספקטים היסטוריים מרכזיים (שחלקם כבר נזכר לעיל) בחתך עקרוני. אדון בעניי- נים הבאים: (1) התפתחות הזאגרים. (2) תחומי המגע והורמים הספרותיים בהשוואה לספרויות אחרות. (3) אספקטים סוציו-ספרותיים בקיום ההיסטורי. (4) הנחות סיכום על ההתפתחות בדיאכרוניה.

4.1. התפתחות הזאגרים
קבעתי לעיל (3.1), שלא היתה חפיפה בהתפתחות של הזאגרים בספרות העברית הישראלית. התפתחותה של הפרוזה היתה איטית, מאוד בלתי מובהקת, ומה- לכה עדיין אינו ברור. לעומת זאת השתנתה השירה

למרות מקומה הבולט-יחסית של הספרות המתורגמת בספרות העברית (לפחות בהשוואה למקומה בספרויות אחרות, "עשירות" ממנה), אין בידינו לא רשימת אינוונטאר אנאליטית של ספרות זו ולא כיום מחקר ממשי המתאר אותה בין מבחינה א-היסטורית ובין מבחינה היסטורית.¹⁸

3.5. היחסים בין המערכות הספרותיות השונות

הידע החלקי על רוב המערכות הספרותיות מחוץ למערכת של הספרות הקאנונית (למבוגרים) אינו מאפ- שר לפי שעה לקבוע באיזו מידה היו יחסי גומלין בין המערכות השונות, ואיזה אופי נשאו יחסים אלה. אובדן המערכת הלא-קאנונית עם הניתוק מספרות יידיש לא גרם מניה וביה להיווצרות תחליף בצורת ספרות לא- קאנונית בעברית, מה גם שניתוק זה לא נעשה בבת אחת; והעיקר: תודעת ייחודה של העברית לספרות קאנונית בלבד היתה מושרשת במסורת ארוכה כל כך, עד שספק אם אפשר בכלל לדבר על השתחררות ממנה אפילו היום. על רקע זה יש לקבל כנראה את ההנחה, שחסרונה של ספרות לא-קאנונית בספרות העברית הישראלית חיזק במידה רבה עוד יותר מקודם (כשאפ- שר היה לדבר על "היוון חוזר" מספרות יידיש) את האופי "המשכילי", "הרציני" (ואולי הסטרילי?) של הספרות הקאנונית. הנחה זו מתבססת על תזה כללית, הרואה את הפונקציה של הספרות הלא-קאנונית לגבי הספרות הקאנונית כקאטאליוזאטור, המעורר להתמודדות ספרותית (מצב בולט ביותר במאה ה-19). אבל נחוץ לנו תיאור מדויק של היחסים, כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות עצמה ובפעילות הנלווית אליה — הבי- קורת, דעת הקהל וכיו"ב. הוא הדין לגבי היחסים בין הספרות למבוגרים והספרות לילדים.

גם היחסים בין הספרות המקורית לספרות המתור- גמת אינם ברורים בדייקנות. אפשר לדון ביחסים אלה, כאמור, לפחות משני אספקטים: (א) הפונקציה של הספרות המתורגמת כצינור למגע בין ספרויות; (ב) אופייה של הספרות המתורגמת בהשוואה לספרות המקורית מבחינת חפיפת הנורמות ביניהן. לעניין (א) אעיר, שהמגע עם ספרויות אחרות אינו מתרחש

¹⁸ יש לקוות, שמצב זה של חוסר ידע ישנתה עם התקדמות העבודה במסגרת פרויקט מחקר על הספרות המתורגמת לעברית, המנוהל על ידי מטעם הקתדרה לתרגום והמכון לחקר הספרות העברית ע"ש בנציון כ"ץ באוניברסיטת תל-אביב. פרויקט זה יעבד אינוונטאר אנאליטי בשלבים לתקופה הישראלית, וינתח אותו מבחינת הפואטיקה ההיסטורית. העבודה המרכזית בפרויקט היא לפי שעה חיבור הדוקטוראט של גדעון טורי "גורמות של תרגום לעברית בשנים 1930—1945", שהוחל בשנה זו.

צמות והראסטית בידיעת הרוסית ובואה של האנגלית במקומה — כל אלה יצרו מגע הולך וגדל עם הספרות והאנגלו-סאקסית, מצב הנמשך גם היום. לעומת זאת, המגע עם הספרות הצרפתית היה שולי לחלוטין.

מבחינת הזרמים הספרותיים יש לקבוע, שהמגע עם הספרויות הזרות לא גרם בהכרח להפיפה ב"תקופה" או ב"זרם" בין הספרות העברית לספרויות אלה. עובדה זו בולטת בכל תקופותיה של הספרות העברית, ונוכל לסכם שוב בקצרה את העניין הזה למן תקופת ההשכלה.

בתחילת תנועת ההשכלה העברית ניכרת זיקה אל הרומאנטיקה הלאומית, כמו ברומאנטיקה האירופית, אבל בעת ובעונה אחת גם אל הקלאסיציזם והראצינאליזם. מאוחר יותר, בשנות ה-60—70 של המאה ה-19, יצרה המעורבות הלאומית מגע עם השירה הפאטריסטית-לאומית הרוסית בת הזמן (כגון נקראסוב), אבל האנטי-תזה לשירה פשטנית זו (בעברית), אנטי-תזה שבאה לידי ביטוי בדור ביאליק, לא התפתחה בכיוון לסימ-בוליות כמו בשירה הרוסית, אלא יצרה, כפי שכבר הבהיר בנימין הרושצ'בסקי, מגע עם הרומאנטיקה הרו-סית דווקא (לרמאנטוב, פושקין, טיטצ'ב ופט), וכל המגע שלה עם הסימבוליות הרוסי בן הזמן (איבאנוב, ברויסוב או ביילי) התבטא בהבלטת המאטריצה השירית (צורות טרופיות) אצל משורר כמו טשרניחובסקי וממשיכיו. נראה כאילו רק בספרות העברית הישראלית, בשנות ה-20, נוצר מגע ב"זמני עם הזרמים המודרניסטיים (בשירה), אבל גם מגע זה לא היה ב"זמני ממש, כי זרמים אלה כבר עברו למעשה את תקופות השיא שלהם באירופה. זו כנראה גם הסיבה לכך שלא השתלט זרם מסוים, אלא היתה השפעה לכמה זרמים בעת ובעונה אחת: אמנם בעיקר לפוטוריזם ול"אקספרסיוניזם, אבל גם לסימבוליות הרוסי המאוחר (נוסח בלוק), לאקמאזים (כגון בשירת רחל) או לכל אלה יחד בציי-רוף הרומאנטיקה (כגון בשירת לאה גולדברג). ואם אצל אברהם שלונסקי אפשר עוד "לגלות" באופן "מובהק" קירבה ל"איזם" מסוים, הרי אצל אלתרמן כבר אין הדבר פשוט וחד-משמעי. מכל מקום, בשום תקופה שאחרי שנות ה-20 לא נוצרה אפילו "כמעט ב"זמניות" במגע עם הזרמים בני הזמן בספרויות האירופיות: כשמופיע דורם של ז'ר-עמיח-אבידן, אין הוא ב"זמני דווקא לשנות ה-50 המאוחרות, אלא מקיים במוצהר גם זיקה לשנות העשרה והעשרים: אלוה לאסקר-שילר, רילקה, אודן, אָליוט (ובשירה העברית — דוד פוגל). בפרוזה, אם נתעלם ממקומו המיוחד של עגנון בפרשה זו (ראה לעיל, 3.1), מתקיים שמץ של ב"זמניות בנס-יונות של שנות ה-40, אבל בעיקר בפרוזה המודרניסטית של שנות ה-50.

באופן מובהק, בחילופים ברורים כמעט בכל המרכי-בים של הטקסט הספרותי. היא קיימה מגע הדוק הרבה יותר עם השירה האירופית בת זמנה, אם גם ברור שהתפתחותה הספציפית הוכרעה בראש ובראשונה על ידי התנאים הפנימיים. מעניין, שגם מבחינה כמותית היתה "התוצרת" השירית רבה הרבה יותר מזו שבפרוזה, ובפרוזה עצמה עולה מספר הנובלות והסיפורים הקצ-רים על מספר הרומאנים. הסיבות לשיעורים אלה הן שונות, אבל בלי ספק יש לצד הכלכלי תפקיד מכריע בכך. ז'אנר בלתי מפותח כמעט לגמרי, אף על פי שהתחיל להתקיים כבר מתחילת הרנסאנס העברי במאה ה-18, הוא הדראמה. מחזות של סופרים ישראליים החלו להיות מוצגים ממש בתיאטרון הישראלי לקראת סוף שנות ה-40, ורק בשנים האחרונות אנו רואים את הת-חלת הפריחה של הדראמה כז'אנר עצמאי, משוחרר מד-גמים של ז'אנרים אחרים, בין השאר בתחום הלשוני (ניסים אלוני, חנוך לוין).

4.2. תחומי מגע והזרמים הספרותיים כאמור, עד הספרות העברית הישראלית היתה הספ-רות העברית בסימבוליות עם ספרויות אחרות: יידיש וגם רוסית (הסימבוליות עם הרוסית היתה שונה מזו שעם יידיש, אבל אין כאן המקום לברור עניין זה). עם ההת-פרקות ההדרגתית של הרב-מערכת המדומה הזאת של ספרות "יהודית", המשיכה כמובן הספרות העברית לקיים מגעים עם ספרויות אחרות, ובראש ובראשונה עם אלה שהתפתחה בקירבתן התרבותית. המגע עם הספ-רות הרוסית היה חזק במיוחד הרחק עד סוף שנות ה-40 — בספרות הקאנונית והלא-קאנונית כאחד. מגע ספוראדי, אבל כנראה חשוב, היה עם הספרויות הסקאנדינאביות (לפחות עד אמצע שנות ה-30; תחילה באמצעות הספרות הרוסית, ואחר כך באמצעות הספרות הגרמנית — וראה הערה 16 לעיל): תחילה עם האימפרסיוניזם (האמסון, באנג, יאקובסן, אוז-סטפלדר) ואחר כך עם הניאו-ריאליזם (כגון אנדרסן-נקסה). טיבו של המגע עם הספרות הגרמנית טעון ברור, אף על פי שברור לפחות תפקידה המתווך של הספרות הגרמנית המתורגמת כ"חלון לספרות העולם" עד מלחמת העולם השנייה. במה שנוגע לספ-רות הרוסית עלי עוד להעיר, כי אחרי שנפסק המגע עם המודרניזם הרוסי, החל להיווצר מגע הדוק והולך עם הספרות הסובייטית הרוסית, בעיקר בשנות מלחמת העולם השנייה, כשחלק מהסופרים העבריים והגופים הפוליטיים שהחזיקו אותם (ראה להלן) אימצו כמעט לגמרי או הפראזיאולוגיזם הסובייטי. ההשתחררות מה-מגויסות החברתית והפוליטיזאציה של שנות ה-40, החורבן הפיזי הקשה של המרכזים באירופה, ההצטמ-

שמאליות, הוכרעו במידה רבה על ידי גופי הפרטום הנזכרים. אופי קיצוני למדי קיבלו גופים אלה בשנות ה-40 (בערך 1940—1950), כשהוכתבו נורמות "ז'דאנוביסט" יות" ממש לספרות המקורית.

מסיבות פוליטיות וחברתיות, שאיני יכול לנסות להסבירן, החלו בסוף שנות ה-50 לצמוח כתבי-עת שלא נתמכו על ידי גורמים פוליטיים או ממלכתיים, והם איכסנו את הספרות החדשה: 'קשת', 'לקראת', 'עכשיו', 'יוכני' ועוד. גם הוצאת הספרים השמאליות שינו במידה רבה את מדיניות הפרסום, וערכן כמכתבות-נורמות-ויוצרות-קונצנזוס ירד בהרבה. ירידה זו היתה בלי ספק כרוכה גם בידידת ערכה החברתי של הספרות בכלל, מה שהחליש את העניין הרחב בספרות, יחסית לתקופה הקודמת.

מעטים הנתונים המחקריים על הצריכה הספרותית. אבל ברור שבשום תקופה לא יכלה הספרות העברית לפרנס את סופריה, למרות התפוצה הרבה יחסית של הספר הקאנוני. גם תפוצת הספרות הלא-קאנונית בשיאה (שנות ה-30) לא יכלה לפרנס את כותביה. למרות הגידול העצום באוכלוסייה היהודית בישראל בשנים 1948—1955, לא גדלה תפוצת הספר באופן משמעותי, בין השאר כנראה בגלל השימוש החיצוני בלבד של הלשון העברית אצל מהגרים, וירידת הקריאה בעברית אפילו אצל ילידי הארץ.

4.4. הנחות סיכום על ההתפתחות בדיא-כרונגיה

במבוא למאמר זה (לעיל, 1). תיארתי את שתי תכונות היסוד במיבנה של הספרות העברית עד לתקופה הישראלית החדשה. מה הוא אפוא מצב העניינים בתקופה הישראלית?

(א) במה שנוגע לרבי-טריטוריאליזם קבענו, שהספרות העברית הישראלית הפכה באופן הדרגתי למרכז העיקרי של הספרות העברית, ומשנות ה-40 ואילך הפכה כנראה למרכז הבלעדי (אם נתעלם מהשרידים של הפעילות הספרותית העברית באר"ב).²⁰ אפשר לומר, שהטריטוריה החדשה הצילה את הספרות העברית מכיליון גמור, אחרי שעליית השימוש בשפות אחרות והשתחררותה של יידיש מהסימביוזה עם העברית לא הותירו כמעט מקום לספרות עברית במקומות אחרים מאשר בארץ. באופן כזה נעלמה למעשה

²⁰ יוסף האפרתי מעיר לי, שחלק מאותם "המשכים אפיגו" ניים" של ההשכלה-והיבת-ציון שהיגרו לאר"ב (ראה לעיל, 1.1. והערה 5) שבו והיגרו לישראל לפני או אחרי הקמת המדינה. כך נתבטל, אפשר לומר, גם אותו עיקרון של "היזקקות לטריטוריה אחרת" של השוליים הספרותיים, שאיפיון את ההיסטוריה של הספרות העברית בתקופות קודמות אחדות.

4.3. אספקטים סוציו-ספרותיים בקיום ההיסטורי

מיבנה של הקהל העברי (מבחינת גיל, מין, השכלה, הרגלי קריאה), תנאי הקיום של הספרות והסופרים, דרכי תפוצת הספרות, הפונקציות החברתיות והפוליטיות של הספרות, היחס של המימסד הפוליטי אל הספרות העברית — כל אלה הם נושאים חשובים לגבי הקיום ההיסטורי של הספרות העברית הישראלית. לצערי, אין אפילו התחלה של מחקר ממשי בנושאים האלה, ובסעיף זה כוונתי להעיר רק הערות אחדות על תנאי קיומה של הספרות.

זמן רב למדי בתקופת התחייה החזיקה הספרות העברית מעמד הודות לאומץ רוחם והקרבתם של יחידים (סופרים או קבוצות סופרים שהוציאו לאור יצירות ספרות באמצעים דלים) או הודות לתמיכתם של מצנאטים, כגון סוחר התה וסוצקי או סוחר היערות אברהם יוסף שטיבל, שקיימו בכספם הוצאות ספרים וכתבי-עת. פטרונות כלכלית זו איפשרה הרבה מפעלים ספרותיים חשובים, שההכנסה הזעומה מהספרות העברית לא היתה מאפשרת אותם לעולם. היא היתה פטרונות א-פוליטית, ולא התערבה בנורמות הספרותיות של מדיניות ההוצאה הספרותית.

בארץ ישראל עצמה המשיכה תמיכה זו להתקיים זמן מסוים, אבל לקראת השליש האחרון של שנות ה-30 אפשר לראות, שהמימסד ההסתדרותי ותנועות השמאל כבר מחזיקים בידם את רוב הפעילות הספרותית, לפחות של הספרות הקאנונית.¹⁹ עובדה זו נתנה בידי הגופים הפוליטיים האלה כוח רב לקבוע מדיניות של פרסום, של תרגום וגם יכולת עצומה להכריע את הקונצנזוס ביחס לנורמות הספרותיות (בכלל זה מעמדם של סופרים אינדיבידואליים). הם החזיקו עיתונים יומיים, שבועונים לילדים, כתבי-עת, הוצאות ספרים ומועדונים ספרותיים, שיכלו לתת חיזוק לסופרים או להתעלם מהם. הם יצרו גם קהל קוראים גדול ומאורגן על ידי שיטות הפצה מאורגנות בקיבוצים ובמקומות עבודה (בעיקר בשיטת החתימה השנתית). רק על רקע זה של הפוליטיזציה של האמצעים החומריים של הספרות אפשר להבין את דחיקתם-לשוליים של משוררים כמו אלכסנדר פון (שנעשה פעיל במפלגה הקומוניסטית), אורי צבי גרינברג (שנצטרף לימין הרביזיוניסטי) או יונתן רטוש. תוכניות הלימודים בבתי הספר, ועוד יותר מזה הומר הקריאה החי שהגיע לנוער בתנועות הנוער, שרובן היו

¹⁹ יעקב שביט מעיר לי, שחלק ניכר ממחברי ספרי הבלשים וההרפתקאות, אם לא כולם, ואולי גם המו"לים שלהם, היו שייכים דווקא לימין הרביזיוניסטי. אם עובדה זו נכונה, הרי אם נצרפה לכך, שגם שירה "לאומית" אפי-גונית הצטברה דווקא בחלק זה של האוכלוסייה, מזדמן תהך סוציולוגי מעניין של הספרות העברית הישראלית.

טגוריה זו. על כן קל להראות לא רק אצל שלונסקי או פון את הסובסטרטאט הלשוני הלא-עברי, אלא גם אצל אלטרמן, רטוש (ידיש ורוסית!), גלבו, זך, פגיס, ריבנר וכו' וכו'. עם זאת ברור, שלא כל "גילוי" של מצב כזה מחייב להגיח שהוא מכריע לגבי מצבה של הספרות. קרוב הרבה יותר למציאות לקבוע, שההיחלצות בת-חומים השונים היו — ועודן — תהליכים איטיים ומ-מושכים, אבל ברורים ובטוחים, המתבטאים בשיעורים שונים בתחומים הספרותיים השונים. תהליכים אלה מואצים כנראה לקראת סוף שנות ה-60 ותחילת שנות ה-70, אבל עוד מוקדם לטפל בתקופה זו.

ועוד: הן מסיבות של מסורתיות ולאומנות לשונית, והן מסיבות של שמרנות ספרותית והיצמדות לדגמים סגנוניים "כנתינתם מסיני", רחוקה הספרות העברית — גם באותם מקומות שיש בהם "היחלצות" — מלהתקרב ממש למצבה של הלשון העברית הישראלית שמחוץ לספרות, ועל אחת כמה וכמה רחוקה היא מלעשות בלשון חדשה זו שימוש ספרותי. כלומר, גם מי שגולד בארץ, גדל בארץ ושפתו המרכזית היחידה היא עברית אינו הופך על ידי כך להיות צרכן ממילאי ואוטומאטי, בתור סופר, של המציאות הלשונית החדשה. ההגבלות של הנורמות הספרותיות היו תמיד, בכל ספרות שב-עולם, חזקות הרבה יותר מ"טבעיות לשונית מלידה". קל וחומר שהתפתחותה של הלשון הישראלית היתה די-נאמית ודראסטית כל כך, עד שלא הספיקה הספרות לעכל אותה, אלא שגם במקום שהיתה גטייה לעיכול כזה, היא היתה מתונה למדי. ואם נוסף על זה את השפעתו של עגנון דווקא על סופרי שנות ה-60, השפעה שהחזירה את הגלגל אחורנית, נוכל להבין עד כמה התהליך של "אוטונומיזציה" ו"ישראליוזציה" הוא מייגע ונפתל.

(ג) סימנים ל"התמלאות" של הרב-מערכת החרדה. בסוגיה זו מתייחסת "התמלאות" אל הספרות המקורית בלבד, שהרי הספרות המתורגמת קיימה מעצם טיבה, כפי שהצבעתי לעיל, תפקיד של "מילוי החסר" מתחילת בריאתה. אם נתבונן אפוא בספרות המקורית נמצא, שהמערכת שהתמלאה ביותר היא זו של ספרות הילדים, בכל הטיפוסים של ספרות זו. לעומת זאת ראינו, שספרות לא-קאנונית למבוגרים אינה קיימת עד היום באופן ממשי בספרות העברית, אף על פי שאפשר לראות התחלות ונסיונות בתקופות שונות. כאמור, ההתחלה הנמרצת והמדועת ביותר היתה בשנות ה-30, וכאמור, אין לפי שעה בידינו כל מידע, אם התחילו להתקיים יחסי גומלין בין נסיונות אלה לספרות הקאנונית או לא. וכן: האם יש בכלל סיכוי שתיווצר ספרות לא-קאנונית בעברית, שתכריח את הספרות הקאנונית להתמודדות, או שבגלל התנאים המיוחדים של הספרות העברית כ"ספרות קטנה" היא תוסיף להיות מערכת חסרה, או חסרה חלקית? גם על שאלות אלה אין

החפיפה בין מצבו הגיאוגרפי של העם היהודי לבין מצבה של הספרות העברית, כפי שהיה (באופן גס) בדורות הקודמים: הספרות העברית הפכה להיות חד-טרי-טוריאלי, נחלתו של העם היהודי-ישראלי בלבד, ואילו העם היהודי הלא ישראלי אינו נזקק כלל לספרות העברית. כמו שהפסידה הספרות העברית את מיליוני קוראיה הפוטנציאליים באירופה בתקופה שבינו שתי מלחמות העולם, כן הפסידה לפי שעה את המיליונים הפוטנציאליים בארצות-הברית, והפכה אפוא למה שנחשב "ספרות נורמאלית": ספרות חד-לשונית של עם החי בטריטוריה אחת וההופך בהדרגה להיות חד-לשוני.

תוצאות העובדה הזאת וכל מה שסרוך בה הן שונות ובכיוונים שונים; אבל אם ניצמד לדיוננו במבוא, נוכל לקבוע בספרות העברית הישראלית:

(ב) היחלצות הדרגתית מהמצב של רב-מערכת ספרותית ולשונית מדומה ומעבר אל רב-מערכת ספרותית ולשונית אוטונומית. התפתחות זו נעשה תה הן בשלבים והן בקפיצות (ואולי אצל סופרים אחרים, כגון עגנון, לא נעשתה כלל), ולא בהכרח במידה שווה בכל המרכיבים של הטקסט הספרותי או בכל המערכות הספרותיות. היטשטשות הזיקה לספרויות הוות שהיו ב"מערכת המדומה" חלה מהר יחסית, אבל לא כל הנורמות שנבראו כתוצאה מקיומה של רב-מערכת מדומה זו סולקו אוטומאטית עם היטשטשותה של הזיקה. למשל, קבענו לעיל שתודעת הסטאוס הקאנוני של הספרות העברית עוד התריפה אחרי הניתוק מספרות יידיש; כלומר: סביר לראות בתופעה זו דווקא התאבנות של מצב קודם, ולא השתחררות ממנו. ועוד: אוטונומיזציה במרכיבים "גלובאליים" של הספרות מתרחשת מהר יחסית, אבל התהליך במרכיבים "גמוכים" יותר של הטקסט הספרותי, כגון הלשון, עשויים להיות איטיים. זהו לכל הפחות המצב בספרות העברית הישראלית, והוא מובן למדי. שהרי אפילו פורטאניות עברית או אנטי-יידיש-רוסיציזם-וכו' אינם יכולים לסלק דגמי התנהגות לשונית אצל דובר. לפיכך קשה מאוד לקבוע מתי ואצל מי בדיוק יש "היחלצות" גמורה בתחום הלשוני-ספרותי מההשלכות שהיו למצב הרב-לשוניות, ובעיקר מהמשך נוכחותו הפעילה של הסובסטרטאט הזר. ואפילו כשנדמה, שאין הסובסטרטאט הזה נוכח בתחום לשוני בולט, כגון באוצר המלים, הריהו עשוי לצוץ בתחום בולט פחות, שהתודעה לגביו אינה חריפה (ועל כן "בזוהרים" בו פחות), כגון האינטונציה הלשונית. יתר על כן: בכל שלב היסטורי שנראית בו עבריות "עצמאית", שב גל חדש של הגירה ומעכב את תהליך האוטונומיזציה. וגם אם נרצה לקבל, שהקריטריון הבטוח ביותר הוא היוולדותו של סופר בארץ, הרי רק מיעוט קטן יוכל להיכנס לקא-

6. מרגולין, אורי. "לבעית החלוקה לתקופות בהיסטוריה של הספרות". 'הספרות', ב, מס' 1 (ספטמבר 1969), 13-5.
7. סדן, דב. "מסתמבוא". בתוך 'אבני בוק'. הקיבוץ המאוחד, ת"א, תשכ"ב, 9-66.
8. פרי, מנחם. "האנאלוגיה ומקומה במבנה הרומאן של מנדלי מו"ס". 'הספרות', א, מס' 1 (אביב 1968), 100-65.
9. Eijxenbaum. Эйхенбаум, Борис. *Мой временник*. Ленинград, 1929.
- 9a. —. "Литературный быт". in Eijxenbaum [9], 49-58.
10. Eijxenbaum & Tunjanov, eds.; Тынянов, Ю. Н. & Эйхенбаум, Б. М. *Русская проза. Сборник статей*. Academia, Ленинград, 1926. [= Гос. ин-т истории искусств. Вопросы поэтики, Вып. VIII.]
11. Elberling, B. V. & Bruhns, J. "Litteratur-förmedling". in *Litteratursociologi*, eds. Rosengren, Karl Erik & Thavenius, Jan. Natur och Kultur, Stockholm, 1970, 121-130.
12. Escarpit, Robert. "The Sociology of Literature". in *The International Encyclopedia of the Social Sciences*, 9. McMillan, N.Y., 1968, 417-425. (וראה ביבליוגרפיה נוספת שם)
13. Even-Zohar, Itamar. "Aperçu de la littérature israélienne". *Liberté*, XIV, No. 4-5 (Octobre 1972), 104-120.
- 13a. —. "Note sur la situation linguistique de la littérature israélienne d'aujourd'hui". *Liberté*, XV, No. 2 (1973), 26-31.
14. Garvin, Paul, ed. *A Prague School Reader on Esthetics, Literary Theory, and Style*. Washington, 1964.
15. Hrushovski, Benjamin. "Prosody, Hebrew". in *Encyclopedia Judaica*, 13, 1971, 1195-1240.
16. Jauß, Hans Robert. *Literaturgeschichte als Provokation*. Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1970 (= Suhrkamp, 418).
- 16a. —. "Literary History as a Challenge to Literary Theory". *New Literary History*, II, No. 1 (autumn 1970), 7-37.
17. Kock, Christian, ed. *Tjekkish strukturalisme: En antologi*. Munksgaard, København, 1971.
18. Striedter, Jurij. "Zur formalistischen Theorie der Prosa und der literarischen Evolution". in *Texte der Russischen Formalisten*, I, Striedter, J., ed. Fink, München, 1969, IX-LXXXIII.
19. Tunjanov, Тынянов, Ю. Н. *Архаизми и новатори*. Москва, 1929 (Repr.: Fink, München, 1967.)
- 19a. —. "О литературной эволюции". in Tunjanov [19], 30-47.
- 19b. —. "Достоевский и Гоголь (к теории пародии)". in Tunjanov [19], 412-455.

אוגיבירטיטת תל-אביב

כמובן תשובה, ואפילו לא נתונים בסיסיים היכולים לשמש צעד ראשון לתשובה, כגון מהי תפוצת הקריאה של ספרות לא-קאנונית אנגלית בין ילדי הארץ (והסופרים העבריים בכלל זה). ועוד: האם צריך להניח, שהפונקציית של המערכת הלא-קאנונית מקוימת בספרות העברית הישראלית על ידי הספרות הדוקומנטארית-למחצה, היוצאת בעשר השנים האחרונות בכמות די גדולה וזוכה לתפוצה מסוימת?

בסיכום: מפעם לפעם נראים סימנים ל"התמלאות" של הרב-מערכת הספרותית בטיפוסים ספרותיים שהיו חסרים בספרות העברית, אבל סימנים אלה לא קבעו עד כה מציאות ספרותית ברורה.

*

ההיסטוריה של הספרות העברית מחכה לחוקריה.

5. רשימת ביבליוגרפיה מצומצמת *

1. אבן-זוהר, איתמר. "לביור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסייה". 'הספרות', ב, מס' 2 (ינואר 1970), 302-286.
- 1א. —. "הפונקציה של הרב-מערכת של הספרות בהיסטוריה של הספרות: הרצאה בסימפוזיון בין-חוגי על בעיות בתיאוריה של ההיסטוריה של הספרות". 'משא', 25.2.1970.
- 1ב. —. "הספרות בלשון בעלת רב-מערכת חסרה: הערות תשובה לפאול וקסלר". 'הספרות', ג, מס' 2 (נובמבר 1971), 340-339.
- 1ג. —. "ראשי פרקים לתיאוריה של הטקסט הספרותי". 'הספרות', ג, מס' 3-4 (ספטמבר 1972), 446-428.
2. אופק, אוריאל. 'ראשיתה של ספרות הילדים העברית'. האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ך. (דיסטראציה)
- 2א. —. 'מטרון עד חסמבה'. מסדה, רמת-גן, 1969.
- 2ב. —. 'עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים'. מסדה, רמת-גן, 1970.
3. הלקין, שמעון. 'מבוא לספרות העברית' (רשימות לפי הרצאות, עורכת הלל, צופיה). מפעל השכפול, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשי"ח. (משוכפל)
4. הרושובסקי, בנימין. "על תחומי מדע הספרות". 'הספרות', א, מס' 1 (אביב 1968), 10-1.
- 4א. —. "על בעיות המעברים מיסודות הסגנון ליסודות המבנה ביצירתו של מנדלי מוכר ספרים". הרצאה בקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ירושלים, 1965. (טרם פורסמה)
5. וקסלר, פאול. "דיגלוסייה, תקנון הלשון ופוריזם: לקראת טיפולוגיה של שפות כתב". 'הספרות', ג, מס' 2 (נובמבר 1971), 338-324.

* של התיבורים הנזכרים בלבד.